

„NEJNEBEZPEČNĚJŠÍ POZŮSTATEK KANIBALISMU“. STALINSKÝ ANTISEMITISMUS V LETECH 1948 AŽ 1953¹

KATEŘINA ŠIMOVÁ

Abstract

“The Most Dangerous Vestige of Cannibalism”: Stalinist Anti-Semitism, 1948–1953

The period of late Stalinism witnessed a sharp rise of anti-Jewish discrimination on the part of the Soviet regime, often labeled “official” or “state anti-Semitism,” accompanied by an increase in public anti-Jewish animosity. This paper gives an overview of the existing primary and secondary sources on the topic and, building upon them, it outlines the political background and the consequences of this shift in the relations between the Soviet government and the Jewish minority. It concentrates on three main milestones: the trial of the Jewish Antifascist Committee, the campaign against cosmopolitanism, and the so-called “Doctors’ Plot.” It reveals to which extent these anti-Jewish tensions reflected larger shifts in both the internal situation and the international environment. It concludes that compared to other forms of Anti-Jewish animosity, the anti-Semitism of the period of late Stalinism had a clear political character, and therefore it also had a strong propagandistic significance.

Keywords: anti-Semitism, Cold War, cosmopolitanism, propaganda, Soviet Jews, Stalinism, The Jewish Antifascist Committee

Úvod

V roce 1931 zformuloval Stalin v odpovědi americké agentuře Jewish Telegraph Agency postoj sovětského státu k antisemitismu takto: „Antisemitismus [...] jako krajní podoba rasového šovinismu je nejnebezpečnějším pozůstatkem kanibalismu.“ A dodal, že antisemité jsou podle zákonů SSSR odsuzováni k trestu

---

¹ Text vznikl v rámci plnění Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK), P17 Vědy o společnosti, politice a médiích ve výzvách doby, řešeného na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

smrti.² V mnohonárodnostním státě založeném na doktríně revolučního internacionalismu, který deklaroval právo všech národnostních a etnických menšin na svobodný rozvoj, ani jinou odpověď očekávat nešlo.

Přesto se historici shodují, že mezi léty 1948 a 1953 došlo ve vztahu sovětského režimu k židovské menšině k závažnému posunu. Namísto ideje Židů jako plně asimilovaných a integrovaných sovětských občanů, která stála na počátku sovětské národnostní politiky vůči této menšině, došlo k výrazné eskalaci protizidovských projevů. V odborné literatuře se proto období pozdního stalinismu běžně charakterizuje jako období „národní tragédie“, „černé roky sovětského židovstva“ nebo dokonce „poslední stránka holocaustu“.³ Tento posun se však více versa projevil také na vztahu sovětských Židů ke státu. Vyhasínající pocit sounáležitosti s vlastí a ztracená víra v životní perspektivu vedly k odcizení a ztrátě občanské loajality.⁴ Rozkol, k němuž tak došlo, se v následujícím období ještě prohloubil a stal se jedním z důležitých faktorů pozdějšího masového exodu sovětských Židů do Izraele a Spojených států.⁵

Předkládaná studie se pokusí analyzovat tuto radikální změnu paradigmatu ve vztahu sovětského režimu k židovské menšině v pozdně stalinském období a na základě dostupné primární a sekundární literatury identifikovat její politická východiska a důsledky.⁶

Přehled literatury a dosavadního bádání

Problematika postavení Židů v poválečném Sovětském svazu je v odborné literatuře zpracována poměrně podrobně a s odkazem na rozsáhlou pramennou základnu, a to jak v domácí, tak zahraniční historiografii. Literatura vznikající v době studené války však byla výrazně politizována a ideologizována, přičemž její historická relevance trpěla také omezeným přístupem k archivním pramenům. V postsovětském období zase vznikalo velké množství populárně naučných

² Josif V. Stalin, *Sobranije sočinienij*. T. 13 (Moskva, 1951), 28.

³ Gennadij Kostyrčenko, *Tajnája politika Stalina: vlast' i antisemitizm* (Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, 2003), 351 a násl.; Nora Levin, *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival*. Vol. 1 (London: I.B. Tauris, 1990), 512 a násl.; Arkadij Vaksberg, *Stalin proti Židům* (Praha: Beta, 2011), 148 a násl.

⁴ Frank Grüner, *Patrioten und Kosmopoliten: Juden im Sowjetstaat 1941–1953* (Köln: Böhlau Verlag, 2007), 108.

⁵ Žores Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema: novyj analiz* (Moskva: ACT, 2004), 277.

⁶ Podle ortografických pravidel se má užívat forma „žid“ jako označení příslušníka národa a „žid“ jako označení příslušníka antropologické skupiny nebo stoupence náboženského vyznání. Toto rozlišení však v kontextu dané práce není vždy jednoznačně aplikovatelné. Proto se přidružují formy „Žid“ i tam, kde její užití nemusí uvedeným pravidlům odpovídat.

publikací, které předkládaly různé konspirační teorie a replikovaly řadu mýtů a polopравd. K existující literatuře je proto nutno přistupovat nanejvýš kriticky a selektivně.⁷

V Sovětském svazu bylo vědecké zpracování židovských dějin a kultury až do osmdesátých let v podstatě znemožněno. Teprve za perestrojky došlo k přehodnocení některých ideologických postulatů, mezi nimi i odmítání židovské nacionální problematiky v SSSR. Toto tabu v období chruščovovského tání částečně prolomoval sovětský disent. Jako jeden z prvních se problematice antisemitských projevů sovětského aparátu v poválečném období věnoval Roj Medveděv ve své analýze stalinské epochy z roku 1973. Některé jeho závěry, např. o účelu kampaně proti kosmopolitismu nebo o pozadí tzv. případu lékařů, jsou však z dnešního pohledu značně zjednodušující. Stejně tak nelze přijmout autorovo srovnání těchto projevů s předrevolučními pogromy.⁸

S odstupem doby je zřejmé, že práce těchto opozičních historiků a publicistů byly výrazně politizovány, což se negativně projevilo na jejich historické objektivitě. Příkladem za všechny je publikace Antona Antonova-Ovsejenka z roku 1980. Práce je natolik zatížena patosem a plna osobní hořkosti, že nese spíše znaky pamfletu než vědecké publikace. Problematiku vztahu k Židům autor přímočaře odvozuje od toho, že Stalin od mládí nenáviděl „lidi s dlouhými nosy“, zároveň mu však neváhá přiznat značně absurdní snahu zachránit Židy před pogromy jejich vysídlením na Dálný východ, a dokonce velmi barvitě popisuje vzhled baráků, které tam pro ně byly vystavěny.⁹

Naopak poměrně střízlivě hodnotí stalinský antisemitismus historici Michail Geller a Alexandr Někrič v knize *Utopie u moci* z roku 1982. Autoři vycházejí z předpokladu, že antisemitismus byl v této době využit jako osvědčený prostředek boje s rostoucí nespokojeností veřejnosti. Pojetí eskalujícího antisemitismu jako

---

⁷ Cílem uvedeného přehledu literatury je především postihnout genezi historického bádání nad tématem vztahu Židů a sovětské moci v pozdně stalinském období, vyzdvihnout jeho základní tendence a upozornit na klíčové autory a tituly. Neklade si však nároky na bibliografickou úplnost. Nejúplnější přehled primární i sekundární literatury je k dispozici např. v citovaných pracích G. Kostyrčenka nebo F. Grünera.

⁸ Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism* (London: Macmillan, 1972), 491–97.

⁹ Anton Antonov-Ovsejenko, *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny* (New York: Harper & Row, 1983), 400–2. Spekulace o plánech na vysídlení sovětských Židů na Dálný východ se objevují snad ve všech pracích věnovaných danému tématu až do 90. let, kdy je definitivně vyvrátil G. Kostyrčenko. Antonov-Ovsejenko však zachází při líčení pomyslného birobidžanského ghetta nejdále. Většinou ostatních autorů (Geller, Někrič, ale např. i Solženicyn v prvním vydání *Souostroví Gulag*) se podařilo udržet si k těmto spekulacím alespoň nějaký odstup, daný zejména tím, že je nebylo možné podložit žádnými dokumenty.

počátku nové masivní vlny teroru, který měl ústít v „zasazení posledního úderu kapitalistické Evropě“, tedy dalšímu celosvětovému konfliktu, je však přinejmenším nedostatečně vyargumentované, spíše však značně přehnané.¹⁰

Zatímco oficiální sovětská historiografie na téma vztahu sovětské moci a Židů rezignovala, rezonovala tato problematika poměrně silně v zahraničí, zpočátku zejména v prostředí ruské emigrace. První obsáhlejší studie o stalinském antisemitismu byly na Západě publikovány již v padesátých a šedesátých letech. Svého druhu průkopnickou prací tohoto druhu je *Antisemitismus v Sovětském svazu* Solomona Švarce. V centru autorovy pozornosti stojí především boj proti antisemitismu v raném sovětském období, hodně prostoru věnuje také postavení sovětských Židů za druhé světové války. Poválečné období je s ohledem na dobu vzniku práce tematizováno spíše jen okrajově. Přesto Švarc postřehl, že „plíživý, zpočátku možná jen polovědomý antisemitismus vrchních pater sovětské byrokracie, který [...] se projevoval zejména upozadováním Židů ve všech oblastech sovětského života“, který se zformoval během třicátých let, v poválečném období značně zesílil.¹¹

Od šedesátých let se začali vztahu sovětského státu a Židů v pozdně stalinském období věnovat také autoři nespázaní s prostředím ruské emigrace, zejména ve Spojených státech. Jejich práce jsou však často poznamenány vysokou mírou ideologizace v duchu studené války, přičemž otázku stalinského antisemitismu často zužují na problematiku psychopatologie Stalinovy osobnosti.¹² Nejvýznamnějším příspěvkem z tohoto období tak zůstává obsáhlá práce Nory Levinové z roku 1988 s výmluvným podtitulem *Paradox přežití*.¹³

Kvalitativně nový přístup k látce se začal etablovat v šedesátých letech v Izraeli, kde se při Jeruzalémské univerzitě zformovalo významné centrum soudobé sovětologie, zaměřené zejména na analýzu sovětských dějin prizmatem tzv. „židovské otázky“. Okolo něj se soustředila řada historiků, jejichž práce, byť nadále odrážely některá zažitá ideologická schémata, významně přispěly k depolitizaci a objektivizaci tématu (Šmuel Ettinger, Mordechaj Altshuler, Jakov Roj ad.). Mezi přední znalce dějin sovětských Židů patří izraelský historik Benjamin Pinkus, který vedle vlastních tematických monografií také redigoval několikasvazkové

¹⁰ Mikhail Heller a Aleksandr Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present* (London: Hutchinson, 1986), 507, 510.

¹¹ Solomon M. Švarc, *Antisemitizm v Sovetskomo Sojuze* (Nju-Jork: Čechova, 1952), 8.

¹² Např. Salo W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets* (New York: Macmillan, 1964).

¹³ Nora Levin, *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival*. Vol. 2 (London: I.B. Tauris, 1990).

vydání materiálů o Židech a židovství ze sovětského tisku.¹⁴ Významné jsou rovněž výsledky vědeckého bádání Šimona Redlicha, který shromáždil a analyzoval veškeré tehdy dostupné materiály k dějinám Židovského antifašistického výboru.¹⁵

Teprve postupné odtajňování sovětských archivů na počátku devadesátých let vneslo do historického bádání v dané oblasti novou dynamiku. Problematika stalinského antisemitismu se od té doby stala nedílnou, byť často jen okrajovou součástí bezmála všech prací historického i publicistického charakteru různého rozsahu i kvality, věnovaných politickým či společensko-politickým aspektům stalinismu. Za nejvýznamnější z nich je možno považovat práce Jeleny Zubkovové, Rudolfa Pichoji či Edvarda Radzinského.¹⁶ První monografie věnované specificky vztahu sovětského státu a Židů v poválečném období publikovali Arkadij Vaksberg, Aleksandr Borščagovskij a Gennadij Kostyrčenko.

V populárně naučné práci určené primárně americké veřejnosti Vaksberg nedokázal překonat schematické pojetí stalinského antisemitismu jako výsledku Stalinovy osobní judeofobie.¹⁷ Emotivní Borščagovského práce pak především rekonstruuje na základě nově zpřístupněných vyšetřovacích protokolů průběh procesu proti Židovskému antifašistickému výboru, přičemž archivní materiály autor doplňuje vlastními vzpomínkami bezprostředního účastníka některých klíčových událostí.¹⁸ Práce Gennadije Kostyrčenkova je proti předchozím dvěma

¹⁴ Benjamin Pinkus, *Jevrei i jevrejskij narod; 1948–1953: Sbornik materialov iz sovetsoj pečati*. 1–7 (Jerusalim: Jevrejskij universitet, Centr po issledovaniju i dokumentacii vostočnojevropejskogo jevrejstva, 1973); Benjamin Pinkus, *The Soviet Government and the Jews 1948–1967: A Documented Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union: A History of National Minority* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

¹⁵ Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948* (Boulder: East European Quarterly, 1982). Redlich po otevření sovětských archivů svá dřívější bádání doplnil a korigoval ve světle nově zpřístupněných pramenů. Viz Shimon Redlich, K. M. Anderson a I. Altman, eds., *War, Holocaust, and Stalinism: A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR* (Luxembourg: Harwood Academic, 1995); Šimon Redlich a Gennadij Vasiljevič Kostyrčenko, eds., *Jevrejskij antifašistskij komitet v SSSR, 1941–1948: dokumentirovannaja istorija* (Moskva: Meždunarodnye otnošenija, 1996). Nejpodrobnější zahraniční analýzou dějin Židovského antifašistického výboru je práce německého historika Arno Lustigera *Rotbuch. Stalin und die Juden. Die tragische Geschichte des Jüdischen Antifaschistischen Komitees und der sowjetischen Juden* (Berlin: Aufbau-Verlag, 1998).

¹⁶ Jelena Zubkova, *Poslevojennoje sovetsoje obščestvo: politika i povsednevnost': 1945–1953* (Moskva, ROSSPEN, 1999); Rudolf Pichoja, *Sovetskij Sojuz: istorija vlasti. 1945–1991* (Moskva: Izdatelstvo RAGS, 1998); Edvard Radzinskij, *Stalin* (Moskva: Vargius, 1997).

¹⁷ Arkady Vaksberg, *Stalin Against the Jews* (New York: Knopf, 1995). Vaksberg v roce 2003 svou práci přepracoval pro ruské vydání, přičemž ji doplnil o ostrou a značně emotivní polemiku se Solženicynovou monografií *Dvě stě let pospolu*. Viz Arkadij Vaksberg, *Iz ada v raj: Jevrejskij vopros po Leninu, Stalinu i Solženicynu* (Moskva: Olimp, 2003).

¹⁸ Aleksandr Borščagovskij, *Obvinjajetsja krov': dokumentalnoje povestvovanije* (Moskva: Progress – kultura, 1994).

titulům založena na důkladném sběru a analýze dostupných archivních materiálů.¹⁹ Autorova pozdější monografie z roku 2003 je dosud nejpodrobnější a nejfundovanější prací na dané téma.²⁰ Záběr své třetí knihy z roku 2009 pak autor zúžil na problematiku vztahu sovětské moci k inteligenci židovského původu. Její obsah z velké části vychází z předchozích autorových studií a nijak výrazně je nepřesahuje.²¹

Bezpochyby největší celospolečenskou rezonanci však vyvolala na počátku nového tisíciletí publikace Solženicynovy dvoudílné monografie o dějinách ruských a sovětských Židů Dvě stě let spolu.²² Není potřeba zde analyzovat všechny argumenty, které ve vyhrocené diskusi nad tímto dílem zazněly. Pouze podotýkám, že toto dílo velmi dobře zapadá do kontextu Solženicynova světónázoru, založeného na velkoruském nacionalizovaném mesianismu, který se v největší síle projevil po jeho návratu z emigrace do Ruska a který po roce 2000 využil (nebo zneužil?) putinský režim k vlastní sebe prezentaci. Z pohledu této práce je důležité zejména to, že v části věnované sledovanému období Solženicyn z velké části pouze rekapituluje již známá fakta, přičemž se dopouští značného výkladového a interpretačního zploštění.

Z novějších prací přinesl nový pohled na některé klíčové milníky poválečných židovských dějin v SSSR Žores Medveděv, který vnímá problematiku stalinského antisemitismu především jako součást mocenských bojů ve vládním a stranickém aparátu.²³ Tomuto pojetí stalinského antisemitismu se blíží francouzský politolog a sociolog Laurent Rucker se ve své práci Stalin, Izrael a Židé z roku 2001, který nahlíží stalinskou politiku uplatňovanou v poválečném období vůči Židům prizmatem sovětské blízkovýchodní politiky ve 40. a 50. letech. Klade si přitom otázku, zda existuje vzájemný vztah mezi sovětskou politikou vůči Izraeli a osudem Židů v SSSR. Dospívá na základě podrobné faktografické i chronologické analýzy k závěru, že sleduje spíše peripetie boje o moc v SSSR a politikou uplatňovanou v lidových demokraciích, tedy zejména vnitřní faktory. Tím se blíží interpretacím hlavního proudu ruských historiků.²⁴

---

¹⁹ Gennadij Kostyrčenko, *V plenu u krasnogo faraona: političeskije presledovanija jevrejev v SSSR v posledneje stalinskoje desjatiletije: dokumentalnoje issledovanije* (Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, 1994).

²⁰ Gennadij Kostyrčenko, *Tajna politika Stalina: vlast' i antisemitizm* (Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, 2003).

²¹ Gennadij Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“: vlast' i jevrejskaja intelligencija v SSSR* (Moskva: ROSSPEN, 2009).

²² Aleksandr Solženicyn, *Dvesti let vmeste: 1795–1995* (Moskva: Russkij Puť, 2001–2002).

²³ Žores Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema: novyj analiz* (Moskva: ACT, 2004).

²⁴ Laurent Rucker, *Stalin, Israël et les Juifs* (Paris: Presses Universitaires de France, 2001). Česky vyšlo

Z novějších prací zahraniční provenience je třeba zmínit rozsáhlou studii německého badatele Franka Grünera z roku 2008. Na rozdíl od většiny prací, které nahlížíjí stalinskou politiku vůči Židům prizmatem sovětské ideologie a vládní praxe, pokouší se Grüner postihnout sovětské židovstvo jako specifickou skupinu obyvatel s vlastními myšlenkovými koncepty, sebereflexí a sociálním chováním, tedy nejen jako pasivního aktéra stalinské politiky. Snaží se tak propojit sociálně a kulturně historické přístupy s dějinami mentalit a výzkumem kolektivní paměti jako faktoru utváření národního vědomí.²⁵

Co se pramenné základny týče, je k dispozici řada edic dokumentů zaměřených na některé dílčí aspekty poválečných dějin sovětských Židů. Významné jsou zejména tři edice dokumentů. První z nich je pramenná edice z pera izraelského historika Benjamina Pinkuse z roku 1984, která kombinuje analytický výklad s paralelní publikací relevantních pramenů. Kromě úzce chápaného vztahu sovětského režimu k Židům pokrývá i problematiku religiozního a kulturního života této menšiny, ve srovnání s ostatními dvěma publikacemi tak nabízí mnohem širší perspektivu. Výběr pramenů však odpovídá době a místu vzniku práce a lze jen litovat, že se autor nerozhodl pro její pozdější aktualizaci.²⁶

Další dvě edice – sborník badatelské dvojice Džachangir Nadžafov a Zinaida Bělousova mapující kampaň proti kosmopolitismu a obecněji pojatý sborník o stalinském antisemitismu redigovaný Gennadijem Kostyrčenkem – pocházejí z roku 2005. Nadžafov a Bělousova vnímají kampaň proti kosmopolitismu v širším kontextu snahy o usměrnění a ideologickou unifikaci sovětské inteligence, přičemž se snaží postihnout mechanismy rozhodování o klíčových ideologických otázkách. Toho dosahují zejména prostřednictvím konfrontace materiálů připravených na nižších stupních stranické a vládní hierarchie s rozhodnutími direktivních orgánů a konečně veřejnými propagandistickými výstupy. Tento účinek je však oslaben přísně chronologickým řazením dokumentů.²⁷ Sborník editovaný Gennadijem Kostyrčenkem pak tvoří pramennou základnu jeho monografií, z nichž jsou také dobře známy autorovy hlavní teze. Jedná se zejména o zasazení počátku „oficiálního antisemitismu“ již do poloviny třicátých let, čemuž odpovídá i netypické časové vymezení sborníku obdobím let 1938 až 1953. Pro řazení doku-

---

jako *Stalin, Izrael a Židé* (Praha: Rybka Publishers, 2001).

²⁵ Frank Grüner, *Patrioten und Kosmopoliten: Juden im Sowjetstaat 1941–1953* (Köln: Böhlau Verlag, 2007).

²⁶ Benjamin Pinkus, *The Soviet Government and the Jews 1948–1967: A Documented Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

²⁷ Džachangir Nadžafov a Zinaida Belousova, eds., *Stalin i kosmopolitizm: dokumenty Agitpropa CK KPSS 1945–1953* (Moskva: MFD, 2005).

mentů autor volí kombinaci chronologického a tematického přístupu, čímž umožňuje čtenáři daleko přehlednější orientaci v tématu. Ve srovnání s výše uvedenou prací předkládá také pestřejší spektrum pramenů, byť ponechává stranou produkty propagandy, čímž je sborník ochuzen o jeden důležitý aspekt protizidovského diskursu.²⁸

Stalinský antisemitismus v letech 1948 až 1953

Přibližně od poloviny třicátých let, kdy se upevnila Stalinova mocenská pozice, prošel ideologický koncept sovětské národnostní politiky radikální proměnou. Namísto utopického revolučního internacionalismu, charakteristického pro rané období bolševické vlády, se zformovala ideologie sovětského patriotismu založená na všestranné dominanci ruského etnika. Ruský historizující nacionalismus se začal vzmáhat v souvislosti s další militarizací země jako nástroj posilování vlasteneckého citění a vrcholil za druhé světové války a krátce po ní apoteózou hrdinství sovětského lidu. V poválečném období jej formovalo především velmocenské soupeření ústící do studené války. Hlavním pilířem nové sovětské národnostní politiky byl princip hierarchie sovětských národů v čele s tím ruským, jak to v symbolické rovině dokládá nová sovětská hymna adorující Velikou Rus jako tmel nerozlučného svazu sovětských republik, jež v roce 1944 nahradila Internacionálu.

Návrat k předrevolučnímu velkoruskému nacionalismu s sebou nesl i svůj tradiční stín – antisemitismus. V roce 1933 byly v Sovětském svazu zavedeny vnitřní pasy, v nichž se povinně zaznamenávala národnost. Tzv. „pátá kolonka“ (*pjatoj punkt*) postupně nabývala pro každodenní život a kariéerní uplatnění člověka stejný význam jako kolonka šestá, identifikující jeho třídní původ. Jak uvádí Gennadij Kostyrčenko, „etnická příslušnost se stala pro stalinský režim sociálním znakem, který byl využíván zároveň i pro skrytou diskriminaci z národnostního hlediska“.²⁹ Tento typ protizidovské politiky bývá v literatuře označován jako „státní“ nebo také „oficiální“ či „stalinský“ antisemitismus. Uvedené pojmy jsou v sekundární literatuře používány v podstatě synonymně a jejich výběr spočívá víceméně na libovůli autora.³⁰ Nuance mezi nimi s německou precizností analyzuje pouze

²⁸ Gennadij Kostyrčenko, ed., *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kulminacii. 1938–1953* (Moskva: Meždunarodnyj fond Demokratija, 2005).

²⁹ Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 219.

³⁰ Pojem státní antisemitismus užívá Medvedev, *Stalin i jevrevskaja problema*, 93 a násl., či Pichoja, *Sovetskij Sojuz*, 75–78, oficiální či stalinský antisemitismus pak např. Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 69 a násl.

Frank Grüner.³¹ Ve shodě s ním je v této studii užíván termín „stalinský antisemitismus“ nebo „antisemitismus pozdně stalinského období“.

Pojem „antisemitismus“ je však významově značně nejednoznačný, což zneumožňuje jeho prosté převzetí a použití. V uvedené studii se proto opírám o široce respektovanou definici Helen Feinové, která se pokusila o jeho co nejširší významové ukotvení.³² Definice „antisemitského režimu“ z pera Bena Halperna mi pak umožní označovat režim pozdně stalinského období jako režim antisemitský.³³ Obě tyto definice však vzbuzují otázku, kdo je „Žid“, resp. komu je možno židovskou identitu přisuzovat, přičemž odpověď bude různá, budeme-li ji posuzovat prizmatem náboženským, sociálním, rasovým, kulturním, národnostním či politickým. Francouzský filosof Jean Paul Sartre se pokusil tento problém překonat svým pojetím, založeným na existencialistické a fenomenologické filosofii, podle něž je Židem ten, koho za Žida považují ostatní, čímž do centra antisemitismu postavil stereotypní konstrukt Žida. Žid je v tomto pojetí konstruktem vytvořeným z nejrůznějších představ, stereotypů a předsudků, vlastních lidem v daném místě a čase. Základ antisemitismu pak tvoří souhrn těchto stereotypů a předsudků, které se měnily v souvislosti se změnami sociálního, kulturního a politického prostředí, nicméně jejich podstata zůstávala stejná – vnímání Žida jako cizince a nepřítele.³⁴ Tento přístup umožňuje odhlédnout od otázek spjatých s problematikou sebeidentifikace Židů v poválečném období a zaměřit se pouze na vztah sovětského režimu k Židům jako stereotypnímu konstruktu.

Těžiště stalinského antisemitismu je historiky shodně kladeno do poválečného období. V tuto dobu docházelo k výraznému posunu na mezinárodní scéně: krize v protifašistické koalici, ústící do blokády Západního Berlína, vyhocení vztahů s USA a nástup studené války, rozkol v sovětsko-jugoslávských vztazích a zejména vznik Izraele a dynamika sovětsko-izraelských vztahů. Celý tento komplex událostí, spolu s faktory vnitřní povahy (mocenské boje uvnitř nejvyšší nomenklatury, ideologická diverzifikace intelektuální elity, nárůst židovského nacionalismu

³¹ Grüner, *Patrioten und Kosmopoliten*, 412–14.

³² „Antisemitismus je trvale přítomná latentní struktura nepřátelských názorů vůči Židům jako skupině projevující se u jednotlivců jako osobní postoj, v kultuře jako mýtus, ideologie, folklór a formy zobrazování a v chování jako sociální nebo právní diskriminace, politická mobilizace proti Židům a kolektivní nebo státní násilí, jehož výsledkem a/nebo záměrem je vyloučení, vyhnání nebo zničení Židů jako takových.“ Helen Fein, „Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations and Actions“, in *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism, Current Research on Antisemitism*. Vol. 1, ed. Helen Fein (Berlin: De Gruyter, 1987), 67.

³³ „Antisemitský je takový režim nebo skupina, která je k Židům nepřátelská do té míry, že nemůže akceptovat míru, ve které jsou aktuálně tolerováni.“ Ben Halpern. „What is Antisemitism?“ *Modern Judaism* 1, č. 3 (prosinec 1981): 260.

³⁴ Jean Paul Sartre, *Réflexions sur la question juive* (Paris: Paul Morihien, 1946).

apod.), ovlivňoval a spoluurčoval v daném období dynamiku vztahu sovětského státu k Židům. Za jakýsi její symbolický předěl bývá považována násilná smrt předsedy Židovského antifašistického výboru Solomona Michoelse, jež byla na Stalinův pokyn inscenována jako tragická automobilová nehoda, zřejmě z obavy, že represivní zákrok proti světoznámé osobnosti sovětského židovského národního hnutí by krátce po válce mohl způsobit mezinárodní skandál.³⁵

Michoelsova smrt prakticky odstartovala vrcholné období stalinského antisemitismu. Zatímco v předcházejícím období se kádrová čistka s antisemitským podtextem omezovala na opatření z oblasti administrativně-byrokratické (propouštění z práce, vylučování ze strany apod.), začaly postupně v její realizaci hrát daleko větší roli orgány státní bezpečnosti a od roku 1952 pak mívala dohru v podobě fabrikovaných procesů. Represe se v této době neomezovaly jen na aktivní židovskou elitu, ale v nejvyšší míře dopadly na asimilovanou a rusifikovanou populaci židovského původu. Rozsáhlé kádrové čistky probíhaly zejména v orgánech státní správy a v oblastech spjatých s ideologickou a propagandistickou činností, zejména v žurnalistice, umění, ve vědeckých kruzích, na univerzitách a ve vzdělávacích zařízeních. Nejtragičtější průběh však měla protižidovsky zaměřená čistka v oblasti průmyslu. Odhalení záškodnické a špionské činnosti v Moskevském závodě na výrobu automobilů J.V. Stalina („případ ZIS“) stálo život čtrnácti osob. V souvislosti s rozbitím nacionalistické sionistické organizace v Kuzněckém metalurgickém závodě ve Stalinsku („případ KMK“) byly k smrti odsouzeny čtyři osoby a řada dalších k dlouholetým trestům odnětí svobody.³⁶ Je však třeba dodat, že stalinský antisemitismus nikdy neměl podobu otevřené a oficiálně deklarované politiky, a jeho latentní charakter tak vylučoval masové protižidovské represe.

Za tři klíčové milníky stalinského antisemitismu je možno označit likvidaci Židovského antifašistického výboru v roce 1948 a trestní řízení s jeho vedením v letech 1949 až 1952, který znamenal přesun těžiště stalinského antisemitismu z oblasti administrativně-byrokratické a propagandistické diskriminace do sféry policejně-represivní. Druhým pak byla kampaň proti kosmopolitismu na počátku roku 1949, v níž stalinský antisemitismus poprvé vstoupil do veřejného prostoru, a konečně třetím tzv. případ lékařů, kterým počátkem roku 1953 kulminoval.

---

³⁵ Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 153–63. Herec a divadelní režisér Solomon Michoels (1890–1948, vl. jm. Šlojme Vovsi) byl od roku 1929 ředitelem Státního židovského divadla a doma i v zahraničí byl znám jako významný představitel sovětské židovské kultury. Zastával funkci předsedy Židovského antifašistického výboru od jeho vzniku. Byl zabit v noci z 12. na 13. ledna 1948 během pracovní cesty v Minsku.

³⁶ Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 619–29.

„Centrum antisovětské propagandy“. Likvidace Židovského antifašistického výboru

Židovský antifašistický výbor byl ustaven na počátku roku 1942 v rámci struktury hlavního sovětského tiskového orgánu – Sovětské informační kanceláře (Sovinformbyro) – pod patronátem náměstka ministra zahraničí Solomona Lozovského. Jeho cílem bylo aktivizovat židovské občanské hnutí, navázat kontakty s vlivnými a bohatými zahraničními židovskými organizacemi a získat od nich finanční prostředky na podporu válečných operací.³⁷ V poválečném období se činnost výboru zaměřila na domácí záležitosti. Řešil problémy sovětských Židů při reintegraci, vystupoval proti lokálním projevům antisemitismu a diskriminace a díky svému organizačnímu zakotvení intervenoval v záležitostech židovské menšiny u nejvyšších státních a stranických orgánů. Stal se tak jakýmsi středobodem židovských kulturně-společenských i politických aktivit a upínaly se k němu naděje židovské menšiny na uznání jejích národnostních potřeb.³⁸ Tento posun však nevyhnutelně vedl ke konfliktu se státní mocí.³⁹ S ohledem na aktuální dění na Blízkém východě, kde se rozhodovala otázka budoucího uspořádání Palestiny po vypršení britského mandátu, bylo v poválečném období nicméně uzavření výboru několikrát odloženo. Sovětský svaz v tuto dobu diplomatickými i vojenskými prostředky aktivně podporoval vznik samostatného Izraele. Byl prvním státem, který jej uznal *de iure* a poskytoval mu prostřednictvím svých satelitů vojenskou pomoc. Jak uvádí Žores Medvedev, tyto aktivity ve prospěch Izraele nebyly motivovány ani morálními důvody, ani snahou získat jej do orbity svého vlivu, jak se často uvádí. Sovětský svaz tím podle něj usiloval hlavně o oslabení vlivu Velké Británie na Blízkém východě na jedné straně a o zajištění své bezpečnosti na straně druhé: „tím, že vytvořil mezi Araby a Židy zónu permanentního konfliktu, do kterého byly nutně vtahovány jak Spojené státy, tak západoevropské země, zajišťoval Stalin bezpečnost jižních hranic SSSR.“⁴⁰ V této konstelaci sovětské blízkovýchodní politiky

³⁷ Celkem získal Sovětský svaz během druhé světové války od zahraničních židovských spolků okolo 45 milionů dolarů. Viz Kostyrčenko, *Tajnája politika Stalina*, 231.

³⁸ Grüner, *Patrioten und Kosmopolite*, 108.

³⁹ Nejprve v souvislosti s kritikou činnosti Sovinformbyra, kde v letech 1945 a 1946 proběhly prověrky, které konstatovaly závažné nedostatky v personální politice, zejména „nepříjatelnou koncentraci Židů“. Další dva návrhy na ukončení jeho činnosti pak pocházejí z přelomu let 1946 a 1947. Vliv S. Lozovského, do jehož kompetenčního portfolia činnost výboru spadala, od této chvíle rychle slábl. V souvislosti s kádrovými čistkami na ministerstvu zahraničních věcí byl v roce 1946 zbaven funkce náměstka ministra a krátce nato byl z ministerstva propuštěn. V létě 1947 byl zbaven také vedení Sovinformbyra. Kostyrčenko, *Tajnája politika Stalina*, 361–65.

⁴⁰ Medvedev, *Stalin i jevrevskaja problema*, 105.

mohly být kontakty výboru s vlivnými mezinárodními sionistickými kruhy užitečné. K jeho likvidaci tak došlo až koncem roku 1948, kdy bylo zřejmé, že sovětské plány na Blízkém východě jsou značně iluzorní a že vznik Izraele má naopak dosti problematický vliv na sovětské Židy.⁴¹

Vznik samostatného židovského státu totiž významně přispěl k vzepětí národního uvědomění sovětských Židů. Rostla očekávání, že pod vlivem proizraelského kurzu budou uznány národnostní potřeby židovské menšiny a umožněna emigrace do Izraele. Tento entusiasmus kulminoval na podzim 1948, kdy do Moskvy přijela první velvyslankyně nového státu Golda Meirová. Její pobyt provázely manifestace tisíců lidí, demonstrujících svou židovskou identitu a solidaritu s Izraelem. Největší z nich proběhly 4. října u příležitosti židovského Nového roku a 13. října na svátek Jom Kipur. Ať už byly tyto manifestace euforickým projevem židovského nacionalismu, který v mocenských špičkách způsobil „záchvat politické paranoie“, jak je vykládá Gennadij Kostyrčenko, nebo provokací státního aparátu, jak je vyhodnotil Žores Medveděv, staly se záminkou pro likvidaci výboru.⁴²

Rozhodnutí o rozpuštění Židovského antifašistického výboru přijalo politbyro ústředního výboru VKP(b) 20. listopadu s odůvodněním, že se jedná o protisovětské centrum, které poskytuje informace cizím rozvědkám. Zároveň požadovalo uzavřít tiskové orgány výboru, zabavit jeho dokumentaci, zatím však nikoho nezatýkat.⁴³ Jak se brzy ukázalo, akcent byl na slově „zatím“. V prosinci předložil ministr státní bezpečnosti Abakumov Stalinovi podrobnou zprávu o výsledcích šetření materiálů zabavených výboru, ve které doložil, že jeho vedoucí představitelé vyvíjeli špionáž ve prospěch zahraničních rozvědek a rozněcovali v zemi protisovětský židovský nacionalismus.⁴⁴ Na základě této zprávy byli 24. prosince zatčeni dva čelní představitelé výboru – jeho předseda Icik Fefer a nástupce Michoelse ve funkci ředitele moskevského Židovského národního divadla Veniamin Zuskin. Začátkem roku 1949 následovala další vlna zatýkání. Mezi zatčenými bylo až na několik výjimek celé vedení výboru, jeho tiskového orgánu Ejnrikajt a vydavatelství Der emes, došlo však i na řadové členy, zejména na ty, kteří měli nějaké vazby na zahraničí. Po Židovském antifašistickém výboru následovala likvidace dalších center židovské kultury a občanského života. Byly uzavřeny všechny židovské kulturní

⁴¹ Michal Reiman, *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* (Praha: Karolinum, 2000), 98.

⁴² Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 170–71; Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 111 a 120.

⁴³ Rešenije Politbjuro CK VKP (b) o zakrytii JAK. 20 nojabrja 1948, in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 138.

⁴⁴ V. S. Abakumov – J. V. Stalinu, V. M. Molotovu, L. P. Berii, G. M. Malenkovu, A. A. Kuznecovu o rezultatach izučeniija iz'jatogo archiva JAK. 4 dekabrja 1948 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 139–47.

a vzdělávací instituce, včetně Svazu židovských spisovatelů, židovských divadel a periodik. Zastaveno bylo i rozhlasové vysílání v jidiš. Po celé zemi byli zatýkáni židovští spisovatelé a další představitelé židovské intelektuální elity. Masová represivní akce zasáhla také židovskou autonomii v Birobidžanu, kde byla likvidována prakticky celá správní a intelektuální elita.

Zatčena byla také Molotovova žena Polina Žemčužinová, sama židovského původu, která udržovala s vedením výboru blízké osobní vztahy. Podle Gennadije Kostyrčenka stály za jejím zatčením Stalinovy obavy, že Molotov pod jejím vlivem podporuje židovské nacionalisty a vede proizraelskou politiku.⁴⁵ Daleko přesvědčivěji však působí závěry Žorese Medveděva, který likvidaci výboru a útok na Polinu Žemčužinovou zasazuje do širšího kontextu tehdejší mocenské konstelace a chápe je jako součást rozsáhlejší strategie tandemu Berija–Malenkov, jak se zbavit svých největších politických konkurentů.⁴⁶ Molotov byl krátce po zatčení Žemčužinové zbaven funkce ministra zahraničí a spolu s ním byl nucen odejít z pozice ministra zahraničního obchodu i jeho spojenec a rodinný přítel Anastaz Mikojan. Oba si sice zachovali pozice v politbyru, ale mocenské těžiště bylo v tu dobu nikoli ve stranickém aparátu, ale v radě ministrů. Odvoláním z postu ministra zahraničí tak Molotov ztratil pozici druhého nejvýznamnějšího muže v sovětské hierarchii. Likvidace židovského národnostního života tak měla významný dopad v nejvyšších patrech stranické nomenklatury. Ve stejné době byl zbaven všech funkcí Nikolaj Vozněsenski a začaly se rýsovat obrysy největší sovětské poválečné represivní kampaně, tzv. leningradského procesu. Ve vedení SSSR se v jeho důsledku ustavil mocenský triumvirát Stalin–Berija–Malenkov. Berija, jehož postavení ještě upevnily úspěchy při vývoji atomové bomby, se stal ve vládním aparátu nejvlivnější postavou.

„Nohsledi buržoazního estétství“. Boj proti kosmopolitismu

Ve stejné době, kdy docházelo k likvidaci židovského kulturně-společenského života, zaplavila veřejný prostor halasná kampaň proti kosmopolitismu, v níž stalinový antisemitismus poprvé vstoupil do veřejného prostoru. „Odrodilý kosmopolitismus“, chápaný jako protiklad k velkoruskému patriotismu, představoval jakousi hypostázi „poklonkování před Západem“, kolem něž byla orientována

⁴⁵ Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 179.

⁴⁶ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 132–36. Polina Žemčužinová nebyla obviněna v souvislosti s případem Židovského antifašistického výboru, ale ze zneužívání pravomoci z doby jejího působení v různých vládních funkcích. Tomu odpovídal i relativně mírný trest – pět let vyhnanství v Kazachstánu.

agresivní kampaň pojmenovaná po novém hlavním sovětském ideologovi jako „ždanovština“. Tato kampaň, jejímž prostřednictvím byl v éře nastupující studené války nastolován nový ideologický kurs, byla směřována zejména na oblast kulturního a duchovního života, která byla z hlediska jeho úspěšného zakořenění klíčová. Po roce 1948 přerostla „ždanovština“ do kampaně proti kosmopolitismu, která rovněž cílila primárně do řad humanitní inteligence s cílem pacifikovat liberálně laděné kruhy v ideologickém aparátu a posílit „ideovou monolitnost“ kulturního a duchovního života. Jak uvádí Jelena Zubkovová, kosmopolitismus se projevoval jako svého druhu „vyšší forma poklonkování – jako úplné odtržení od zájmů vlasti“.⁴⁷

V základech kampaně proti kosmopolitismu stál konflikt dvou kulturně-byrokratických struktur – odboru propagandy a agitace při ústředním výboru VKP(b) (agitprop) a Svazu spisovatelů SSSR – o vliv v kulturně-politické sféře. Jejich střet se rozehrál v oblasti divadelního umění, což svědčí o významu, který byl divadlu jako médiu pro šíření ideologického vlivu v této době přisuzován. Agitprop v čele s Dmitrijem Šepilovem poskytoval záštitu moskevským divadelním kritikům, kteří tak disponovali určitou organizační i tvůrčí autonomií vůči svazu spisovatelů. Svaz spisovatelů se naopak díky Stalinově přízni projevoval jako tajemníkovi Alexandru Fadějevovi vymykající se přímé kontrole agitpropu. Fadějev ze své pozice podporoval sovětské dramatiky, jejichž umělecká produkce nevalné kvality byla předmětem sžíravých recenzí divadelních kritiků, zaštitěných agitpropem, jejichž vysoké estetické požadavky na formu i obsah divadelní tvorby ostře kontrastovaly s dobovým uměleckým kánonem. Otevřený konflikt těchto dvou skupin nastal během XII. sjezdu spisovatelů v prosinci 1948. Zatímco agitprop se chystal obvinít Fadějeva ze závažného selhání v oblasti dramatické tvorby a ve funkci ho nahradit liberálněji smýšlejícím Konstantinem Simonovem, Fadějev, zaštitěn podporou Malenkova a sympatiemi Stalina, přešel do protiútoků. 18. prosince vystoupil na sjezdu s ostrým referátem naměřeným proti ideologické diverzi divadelních kritiků, čímž celou kampaň uvedl do chodu.

Jakmile Šepilov pochopil skutečné rozložení sil, nezbylo mu než se pokusit dokázat svou loajalitu. Proto adresoval Malenkovovi zprávu, v níž své bývalé chráněnce z řad divadelních kritiků označil za „antipatriotickou, buržoazně-estétskou skupinu, jejíž činnost významně poškozuje rozvoj sovětského divadla a divadelní tvorby“. Zároveň neváhal upozornit na „neruský“ původ většiny z nich.⁴⁸ Kampaň

⁴⁷ Zubkova, *Poslevojennoje obščestvo*, 206.

⁴⁸ Dokladnaja zapiska Agitpropa CK G. M. Malenkovu o sostojanii teatralnoj kritiki. 23 janvarja 1949 g., in *Stalin i kosmopolitizm*, ed. Nadžafov a Belousova, 223–26.

proti kosmopolitismu se tak stala první kampaní svého druhu s protizidovským podtextem. Nešlo však jen o to, že řada osob obviněných z kosmopolitismu opravdu byla židovského původu, ale že jejich židovský původ byl v textu kampaně záměrně akcentován.⁴⁹ V běžném jazyce se tak slovo „kosmopolita“ stalo synonymem pro slovo „Žid“, jak o tom svědčí dobové úsloví: „Nechceš-li být antisemita, říkej Židákovi kosmopolita.“ Hon na kosmopolity se pak šířil soustřednými kruhy a z původně okrajové záležitosti několika moskevských divadelních kritiků se stala aféra zasahující prakticky celou oblast vědy a kultury. Kosmopolité byli odhalováni mezi literáty a literárními vědci, hudebníky a muzikology, filosofy a historiky; kosmopolitické tendence byly nalézány ve filmu, v architektuře, na univerzitách a ve vědeckých ústavech.

Směr kampani udala 28. ledna 1949 Pravda ve stati „O jedné antipatriotické skupině divadelních kritiků“.⁵⁰ Po další tři měsíce ji pak rozvíjela zejména kulturně-společenská periodika *Litěraturnaja gazeta* a *Sovetskoje iskusstvo*, na jejichž stránkách také získala protizidovské zaměření. Nejradikálněji si v tomto ohledu počínal šéfredaktor periodika *Sovetskoje iskusstvo* V. G. Vdovičenko, který ve zprávě určené Malenkovovi vylíčil činnost divadelních kritiků jako rozsáhlé sionistické spiknutí.⁵¹ Nicméně mocenské špičky neměly na rozpoutání masové protizidovské hysterie zájem a nejhalasnější projevy tohoto typu aktivně potlačovaly. Proto byl Vdovičenko obviněn z radikalismu a odvolán ze své funkce. Koncem března útoky proti kosmopolitům ze stránek novin vymizely. 10. dubna se tomuto tématu Pravda věnovala naposledy, tentokrát však v již daleko umírněnějším duchu.⁵² Kampaň již splnila svůj účel – pacifikovala liberálně laděné kruhy v řadách inteligence a odvedla pozornost od likvidace židovského kulturně-společenského života.

Boj proti kosmopolitům nevykročil za rámec propagandistické a kádrově-byrokratické sféry, což ostře kontrastovalo s represivním zákrokem proti židovské inteligenci. Gennadij Kostyrčenko vykládá tento rozdíl tím, že představitelé židovské kultury byli považováni za „židovské buržoazní nacionalisty“, tedy za skutečné či potenciální agenty světového sionismu. Naopak kosmopolité z řad asimilované židovské inteligence mohli být obviněni maximálně z toho, že svou nepatriotickou a prozápadní rétorikou napomáhají imperialistické propagandě. K jejich

⁴⁹ Podle B. Pinkuse bylo až 71 % představitelů inteligence obviněných z kosmopolitismu židovského původu. Viz Pinkus, *The Soviet Government and the Jews*, 160.

⁵⁰ „Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov“, *Pravda*, 28. ledna 1949.

⁵¹ Kostyrčenko, *Tajná politika Stalina*, 341.

⁵² „Kosmopolitizm – ideologičeskoje oružije amerikanskoj reakcii“, *Pravda*, 10. dubna 1949.

„zneškodnění“ tak postačovalo jejich vytlačení z kulturní a vzdělávací sféry.⁵³ Tato argumentace je zjevně nedostatečná a sám Kostyrčenko ji ve své pozdější monografii již neopakuje. Jak dokládá osud jednoho z divadelních kritiků – Ilji Altmana –, skutečnost byla daleko komplikovanější. Altman byl jediným ze skupiny moskevských divadelních kritiků, který byl vyloučen ze svazu spisovatelů, a to především kvůli svým stykům s vedením Židovského národního divadla a moskevské sekce svazu židovských spisovatelů. 6. března 1953 (sic!) byl zatčen a obviněn zároveň z buržoazního nacionalismu i odrodilého kosmopolitismu. Tento paradox daleko spíše než na odlišnosti obou obvinění ukazuje na jejich shodu. Buržoazní nacionalisté sice byli obviňováni z oddanosti své národnostní identitě a kosmopolité naopak ze snahy se této identity zříct, ale v podstatě se jednalo o dvě strany téže mince. Široká veřejnost si proto pod oběma pojmy brzy začala představovat stejný obsah – „buržoazní nacionalista“ i „kosmopolita“ se staly synonymem pro slovo „Žid“.

„Vrazi v bílých pláštích“. Případ lékařů

13. ledna 1953 byla ve všech klíčových denících a v rozhlase zveřejněna zpráva tiskové agentury TASS o zatčení skupiny lékařů s povětšinou neruskými jmény, kteří na pokyn západních tajných služeb a mezinárodních sionistických organizací údajně usilovali o život nejvyšším představitelům země.⁵⁴ Kampaň, která se rozpoutala po zveřejnění této zprávy, mezi sovětskými obyvateli vyvolala bezmála protižidovskou davovou psychózu a v zahraničí zvedla obrovskou vlnu kritiky.

Tzv. případ lékařů, který představuje jakési apogeum stalinského antisemitismu, bezprostředně vyrostl z procesu proti Židovskému antifašistickému výboru. Na základě výpovědi jeho předsedy Icika Fefera byl v listopadu 1950 zatčen profesor J. Etinger, který jako přední internista poskytoval konzultace kremelské nemocnici, kde se léčila nejvyšší stranická a vládní nomenklatura. Během výslechů byl Etinger za použití fyzického a psychického násilí donucen označit řadu proslulých lékařů židovského původu za židovské nacionalisty a přiznat, že v roce 1945 úmyslně špatnou léčbou způsobil smrt tajemníka ústředního výboru strany Aleksandra Ščerbakova. Ministr státní bezpečnosti Abakumov však tuto vyšetřovací verzi odmítl jako přehnanou a s ohledem na Stalinovu chorobnou nedůvěřivost i za potenciálně nebezpečnou.⁵⁵

⁵³ Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 336.

⁵⁴ „Arest gruppy vračej-vreditel’“, *Pravda*, 13. ledna 1953.

⁵⁵ Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 632–33.

Hlavní vyšetřovatel Etingerova případu Rjumin se v sebezáchovném kroku obrátil Malenkovovým prostřednictvím rovnou na Stalina a obvinil ministra Abakumova z řady nezákonných praktik, mimo jiné i z toho, že záměrně způsobil Etingerovu smrt, aby tak znemožnil další vyšetřování jeho teroristických aktivit.⁵⁶ Události pak nabraly rychlý spád: Abakumov byl odvolán z ministerského postu, vyloučen ze strany a krátce nato zatčen. V ústředí ministerstva státní bezpečnosti (MGB) se pod záminkou odhalení sionistického spiknutí rozběhla kádrová čistka, která zasáhla téměř všechny vedoucí pracovníky židovského původu. „Případ Abakumov“ proto bývá někdy označován spolu s případem Židovského antifašistického výboru a případem lékařů za třetí protizidovský proces z období pozdního stalinismu.⁵⁷ V rozhodnutí politbyra, kterým byly o okolnostech Abakumovova odvolání informovány všechny útvary ministerstva státní bezpečnosti, pak bylo uvedeno, že „mezi lékaři existuje konspirativní skupina osob, která se pokoušela během léčby usmrtit přední představitele strany a vlády“. O něco dále bylo ještě upřesněno, že plnili pokyny zahraničních rozvědek.⁵⁸ Budoucí případ lékařů tak získal jasné kontury.

Nové vedení MGB také po dvouleté nečinnosti obnovilo začátkem roku 1952 vyšetřování v případě Židovského antifašistického výboru. Záhy bylo připraveno obvinění, jeho ústředním bodem však byl pouze plán na židovské osídlení Krymu z roku 1944, neboť žádné alespoň trochu přesvědčivé důkazy aktuální protistátní činnosti zatčených představitelů výboru se po celou dobu vyšetřování nepodařilo získat.⁵⁹ Proto se z tohoto případu nemohl stát propagandistický monstrproces, jak to předpokládalo původní usnesení politbyra. Dokonce i uzavřené soudní líčení, které začalo 8. května před vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR, skončilo těžko uvěřitelnou blamáží. Předkládaná obvinění byla natolik neopodstatněná a tak očividně odporovala jakýmkoli procedurálním normám, že se předsedající A. A. Čepcov rozhodl soudní řízení přerušit a pokusil se celou věc vrátit k došetření. Jeho intervence u Malenkova však nebyla a ani nemohla být úspěšná – Malenkov, do jehož kompetence problematika židovského obyvatelstva SSSR spadala, byl sám aktivním hybatelem celého případu, a těžko tak mohl mít zájem

⁵⁶ M. D. Rjumin – J. V. Stalinu ob „opasnosti“ V. S. Abakumova „dlja gosudarstva“. 2. iulja 1951 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 449–50. J. Etinger zemřel v březnu 1952 ve vazbě následkem surových výslechů.

⁵⁷ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 157.

⁵⁸ Iz postanovlenija CK VKP (b) „O neblagopolučnom položenii v ministerstve gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR. 11. iulja 1951 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 451–52.

⁵⁹ „Obvinitelnoje zaključenie po „delu JAK“. 3. aprilja 1952 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 182–200.

na jeho diskreditaci.⁶⁰ 18. července byly vyneseny rozsudky smrti a 7. srpna byly vykonány.⁶¹

Důvody pro dlouhodobou nečinnost v případě Židovského antifašistického výboru i důvody jeho rychlého uzavření budou zřejmě na své plné objasnění ještě čekat. Je však zřejmé, že případ lékařů, který v té době již získal své pevné kontury, umožňoval rozšířit záležitost sionisticky motivované špionáže daleko za úzký rámec židovské inteligence, a nabízel tak daleko větší mocensko-politický a ideologicko-propagandistický potenciál.

Případ lékařů sice vznikl uvnitř vyšetřovací sekce MGB, jak však přesvědčivě dokládá Žores Medveděv, nešlo jen o výsledek přemrštěných ambicí jednoho dobrodruha v řadách jejích vyšetřovatelů, jak se jej pokouší vysvětlit Gennadij Kostyrčenko.⁶² Podle Medveděva je nutno vidět jej v kontextu komplikovaných a nepřehledných mocenských bojů v nejvyšších patrech sovětské hierarchie, zejména růstu vlivu tandemu Berija–Malenkov na jedné straně a Stalinovy obavy z něj na straně druhé.⁶³

Rjumin, který díky reorganizaci MGB povýšil do funkce velitele útvaru pro vyšetřování zvláště závažné trestné činnosti, začal rozpracovávat svou původní vyšetřovací verzi. Ustavil vyšetřovací skupinu, která za asistence k tomuto účelu sezvaného lékařského konsilia přezkoumávala úmrtí všech významných pacientů kremelské nemocnice v letech 1945 až 1951. Nad rámec těchto prověrek se však vyšetřování neposunulo a na celý další rok se prakticky zastavilo. Stalin i špičky MGB byli plně zaměstnáni případem tzv. mingrelské nacionalistické skupiny, který vyústil v zatčení více než čtyřiceti gruzínských stranických a republikových činitelů a byl provázen masovými deportacemi celých skupin obyvatel. Ani po svém návratu z „odpočinku“ v Gruzii do Kremlu v únoru 1952 nevěnoval Stalin případu lékařů větší pozornost a soustředil se na jiné záležitosti, zejména na přípravu nového sjezdu strany.

Nový impuls tak dostalo vyšetřování teprve v srpnu 1952, kdy byla na MGB předvolána Lidija Timanšuková, která se podílela na léčení Andreje Ždanova krátce před jeho smrtí. Z její výpovědi vyšlo najevo, že tehdy o svých rozeprách

⁶⁰ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 126–27 a 138.

⁶¹ Popraveni byli S. A. Lozovskij, I. S. Fefer, I. S. Juzefovič, B. A. Šimeliovič, L. M. Kvitko, P. D. Markiš, D. R. Bergelson, D. N. Gofštejn, V. L.: Zuskin, L. J. Talmi, E. I. Teumin, I. S. Vatenberg, Č. S. Vatenberg-Ostrovskaja. Světoznámá sovětská akademička L. S. Šternová, jejíž poprava by bezpochyby vyvolala v zahraničí vlnu protestů, byla odsouzena k desetiletému trestu vyhnanství ve Střední Asii. S. L. Bregman zemřel ve vězeňské nemocnici krátce po vynesení rozsudku.

⁶² Kostyrčenko, *Tajna politika Stalina*, 634.

⁶³ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 143, 148–50 a 157–58.

s kolegiem ošetřujících lékařů písemně informovala vedení MGB.⁶⁴ Její dopis byl nalezen v archivu a stal se v případě lékařů hlavním důkazem. To, že radikální průlom ve vyšetřování nastal zrovna krátce potom, co Stalin svým spolupracovníkům oznámil záměr svolat po dlouhých třinácti letech sjezd strany, který by mohl legitimovat radikální reorganizaci stranického a vládního aparátu v době, kdy už začínala být otázka nástupnictví po jeho smrti stále aktuálnější, těžko může být považováno jen za shodu okolností.

V září 1952 bylo politbyro informováno o okolnostech Ždanovovy smrti, interpretované jako záměrné usmrcení prostřednictvím špatně diagnostikovaného infarktu myokardu. Krátce nato byla zatčena první skupina lékařů, kteří se na Ždanovově léčení podíleli. Začátkem listopadu pak byly na Lubjanku předvedeny hlavní moskevské lékařské kapacity v čele s profesory V. N. Vinogradovem, V. Ch. Vasilenkem a M. S. Vovsim. Zatčení lékaři se však ani pod vlivem fyzického a psychického násilí k předkládaným obviněním nepřiznali. I to byl jeden z důvodů, proč byl 14. listopadu Rjumin odvolán ze všech funkcí a propuštěn z MGB. Vedením vyšetřování byl nově pověřen S. A. Goglidze, který zároveň zastupoval ministra státní bezpečnosti Ignatjeva po dobu jeho indispozice.⁶⁵ To, že byl do vedení ministerstva dosazen Berijův nejbližší člověk, nebylo náhodné – v Gruzii se koncem roku 1952 blížilo rozuzlení mingrelského případu, které hrozilo právě Berijovi a Goglidzemu velkými problémy. V jejich eminentním zájmu proto bylo Stalinovu pozornost zaměřit jiným směrem, k čemuž se právě moskevský případ lékařů velmi hodil.⁶⁶ Vyšetřování proto s příchodem Goglidzeho téměř ihned nabralo novou dynamiku. Výsledky byly vedeny ještě surověji a lékaři se začali přiznávat ke stále komplikovanějším a absurdnějším činům. Již 24. listopadu tak mohl Goglidze předložit Stalinovi předem očekávaný výsledek vyšetřování, dokládající, že v kremelské nemocnici působila teroristická skupina lékařů a židovských

⁶⁴ L. F. Timanšuk – N. S. Vlasiku o nepravilnom lečení A. A. Ždanova. 29 avgusta 1948 g., in *Gosudarsvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 430–31. Ždanov trpěl těžkou aterosklerózou a jeho stav se výrazně zhoršil poté, co byl v létě 1948 zbaven stranických funkcí. Poté se uchýlil do sanatoria, kde 24. července utrpěl první infarkt. Kolegium lékařů LSUK v čele s prof. Vinogradovem však situaci vyhodnotilo jako záchvat srdečního astmatu a tomu přizpůsobilo léčebný režim. 27. srpna mu po dalším záchvatu slabosti L. Timanšuková změnila EKG a odhalila prodělaný infarkt. Ostatní členové kolegia však její závěr odmítli a přiměli ji diagnózu přepsat podle svých předchozích závěrů. 29. srpna Ždanov upadl do bezvědomí a 31. srpna zemřel. Prodělané infarkty nebyly přiznány ani v pitevní zprávě. L. Timanšuková byla pokárána a přesunuta na nižší pozici. Viz Kostyrčenko, *Tajnája politika Stalina*, 638–42.

⁶⁵ Druhý den po Rjuminově odvolání Stalin ministra Ignatjeva hrubě osočil z nedostatků práce MGB. Ignatjev krátce nato dostal infarkt a musel být hospitalizován. Viz Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 256.

⁶⁶ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 179–80.

nacionalistů, kteří se na pokyn západních tajných služeb snažili usmrtit vedoucí představitele strany a vlády.⁶⁷ Rady zatčených se na přelomu roku 1952 a 1953 rozšířily o další lékaře spjaté s kremelskou nemocnicí. Z dvaceti osmi zatčených lékařů jich bylo třináct židovského původu.

V odborné literatuře jsou rozpracovány tři možné scénáře vyvrcholení případu lékařů. Prvním z nich byla varianta veřejného monstrprocesu, kterou předpokládá např. Arkadij Vaksberg.⁶⁸ Jeho prototypem mohl sloužit proces s protistátním spikleneckým centrem, který proběhl v Československu v prosinci 1952, v němž podle obžaloby Rudolf Slánský a další obvinění pomocí ošetřujících lékařů usilovali o život prezidentu Gottwaldovi.⁶⁹ Ve prospěch této verze hovoří to, že šlo o první velký poválečný případ, o němž byla informována veřejnost. Oznámení TASS v polovině ledna sice uvádělo, že vyšetřování bude završeno v nejbližší době, jeho stav tomu ale zdaleka neodpovídal. Teprve na přelomu ledna a února proběhla další vlna zatýkání, a případ se tak stále více rozrůstal. Nebylo tedy možné jej rychle ukončit a připravit k veřejnému soudnímu přelíčení, které si žádá dlouhodobou přípravu a přesně secvičenou souhru všech aktérů. Kostyrčenko proto předpokládá, že Stalin postupně od plánu na veřejný proces ustupoval, a pokud by nezemřel, případ lékařů by podobně jako případ Židovského antifašistického výboru skončil utajeným soudem a popravou.⁷⁰ Podle Medveděva však takový postup nebyl vzhledem k propagandistickému rozměru případu a mezinárodnímu renomé řady obviněných možný. Navíc i u uzavřeného soudu musely být dodržovány určité formální náležitosti, proto také soudní řízení s představiteli výboru, byť uzavřené, skončilo velkou blamáží. Mimo to zejména Berija, a jeho prostřednictvím i Malenkov a Goglidze, byli osobně zainteresováni na tom, aby případ lékařů skončil co nejdříve: „odvrátit nevyhnutelná ‚organizační opatření‘ po popravách v Gruzii, plánovaných na nejbližší týdny, bylo možné jen jedním způsobem – popravami v Moskvě.“ Tak rychlé řešení nabízel pouze nestandardní mimosoudní prostředek – tzv. zvláštní porada.⁷¹

⁶⁷ Kostyrčenko, *Tajná politika Stalina*, 649.

⁶⁸ Vaksberg, *Iz ada v raj*, 395 a násl.

⁶⁹ „Žaloba proti vedení protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským“, *Rudé právo*, 20. listopadu 1952.

⁷⁰ Kostyrčenko, *Tajná politika Stalina*, 682.

⁷¹ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 194–201. Institut zvláštní porady vznikl ve dvacátých letech pro případy protistátní trestné činnosti. Měl rozsáhlé soudní pravomoci, avšak nespadal do justiční a soudní soustavy, a nemusel tedy dodržovat formální náležitosti soudního procesu. Zvláštní porady se účastnil ministr vnitra (resp. státní bezpečnosti), velitel policie a generální prokurátor, na každém zasedání posuzovala (bez přítomnosti odsouzených) několik set případů a mohla vynášet jakékoli rozsudky, včetně trestu smrti.

O tom, jakým směrem by se případ lékařů vyvíjel, nebýt Stalinovy smrti, je možné pouze spekulovat. Jisté je, že 2. března 1953, když Stalin ležel v kómatu ve své rezidenci u Moskvy, ze stránek Pravdy úplně zmizela štvavá kampaň proti „zrádcům“ a „vrahům v bílých pláštích“, která tisku od 13. ledna dominovala. Takovou ráznou změnu propagandistického kurzu interpretovala řada historiků jako důkaz toho, že Stalin byl násilně odstraněn a kampaň po jeho smrti ihned zastavena.⁷² Jinou optikou se na tyto události dívá Žores Medveděv. Podle jeho názoru se naopak Stalin sám rozhodl kampaň zastavit, neboť chápal, že brzké rozuzlení případu lékařů prostřednictvím tzv. zvláštní porady by způsobilo obrovský mezinárodní skandál. Pokud by však celý případ zastavil sám, mohl svalit odpovědnost na Beriju a Malenkova a pod touto záminkou přistoupit k radikální přestavbě ve vedení země, k níž od XIX. sjezdu vše směřovalo.⁷³ To však za současného stavu historického bádání není možno doložit fakty, a případ lékařů tak zůstává jednou z nejméně objasněných kapitol z dějin stalinismu.

Dostatečně objasněna dosud nebyla ani dohra případu lékařů po Stalinově smrti. Vyšetřování pokračovalo nerušeně ještě několik týdnů.⁷⁴ Formálně bylo zastaveno teprve na konci března a krátce na to presidium ústředního výboru na základě Berijova návrhu nařídilo všechny zatčené lékaře osvobodit.⁷⁵ Šokovaná veřejnost byla vzápětí informována, že byli zatčeni neprávem a podrobeni nepřipustným způsobům vyšetřování. Za hlavního viníka fabrikace případu lékařů byl označen Rjumin, aniž by byla zohledněna skutečnost, že byl odvolán ze všech funkcí a propuštěn z MGB dva měsíce před tím, než celý případ eskaloval. Krátce nato byli, tentokrát již ve vsí tichosti, propuštěni i vedoucí pracovníci MGB zatčení po pádu ministra Abakumova. Rehabilitace ostatních obětí protizidovských procesů se však táhly až do druhé poloviny padesátých let.

Hlavním hybatelem rehabilitací byl z titulu funkce ministra vnitra (nově sloučeného s MGB) Berija. Ten se také domáhal, aby Ignatjev jako ministr politiky zodpovědný za chod MGB nebyl pouze zbaven postu tajemníka ústředního výboru strany, ale aby byl ze strany vyloučen, čímž by se uvolnila cesta k jeho

---

⁷² Takové stanovisko zastává např. A. Avtorchanov. Viz Abdurachman Avtorchanov, *Zagadka smerti Stalina* (Frankfurt: Posev, 1976), 198–99, či Radzinskij, *Stalin*.

⁷³ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 215–18. Kostyrčenko k roli Beriji a Malenkova v případě lékařů sice uvádí, že jej iniciovali s cílem odstranit Abakumova, dále jej však podle něj udržoval výhradně Stalin. Viz Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 278.

⁷⁴ Pouze Polina Žemčužinová, která byla v souvislosti s případem lékařů v lednu 1953 znovu zatčena, byla díky Molotovově intervenci propuštěna již 9. března. Viz Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 277–78.

⁷⁵ Postanovlenije Prezidiuma CK KPSS o falšifikacii tak nazývajícího dela vračeĭ-vreditelej. 3 aprlja 1953 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 483–85.

zatčení.⁷⁶ Otázka, do jaké míry byla tato aktivita, která ohrožovala ostatní nejvyšší mocenské hráče v čele s Malenkovem, důvodem pro Berijovo náhlé zatčení a urychlenou popravu, bude dál čekat na své zodpovězení. Jisté však je, že po Berijově zatčení v červnu 1953 se proces rehabilitací na řadu měsíců zastavil a obnovil se až pod taktovkou Chruščova v roce 1954 jako součást mocenského boje proti Malenkovovi.

Závěr

Stalinský antisemitismus v poválečném období vyrůstal z oblasti diskriminační administrativní a kádrové regulace podle „páté kolonky“, jejíž kořeny ležely v nástupu neidoeologické technokratické byrokracie vzešlé z čistek třicátých let. Pro tyto kádry byl antisemitismus vhodným nástrojem posilování vlastní pozice na úkor porevolučních kádrů, mezi nimiž bylo v důsledku porevolučního vývoje značné množství Židů, přičemž své kroky mohly opírat o přetrvávající protizidovské resentimenty ve společnosti. Teprve po roce 1948 stalinský byrokratický antisemitismus eskaloval a v podobě odhalení rozvětveného sionistického komplotu rezonoval ve všech oblastech politického i veřejného života země.

Takto budovaný stalinský antisemitismus odrážel vývoj v zahraničně politické oblasti, zejména změny sovětské politiky na Blízkém východě a nástup studené války, a zároveň byl odrazem vnitropolitických procesů, především mocenských bojů v nejvyšších patrech stranické a vládní hierarchie či snah o ideologickou niveлизaci liberálně laděné inteligence. Jako takový měl tedy především politický charakter. Tím se výrazně odlišoval od judeofobie carských dob založené na historicky podmíněných náboženských a socioekonomických antagonismech vůči židovskému obyvatelstvu, i od etnických a rasových motivací jako v případě nacistického Německa. Ze stejných důvodů jej nelze ani redukovat na pouhou psychopatologii Stalinovy osobnosti.

Politicky motivovaný stalinský antisemitismus byl umně využíván k propagandistickým účelům, zejména k budování obrazu nepřítele. Tato základní figura ideologického kánonu totalitárních režimů a jejich hlavní dynamický prvek slouží především k odůvodnění vnitřní i vnější politiky režimu, stejně jako k ospravedlnění vnitřních i zahraničních problémů.⁷⁷ Židé byli pro roli nepřítele logickou volbou. Vyznačovali se na jedné straně značně pokročilým stupněm asimilace a na straně druhé silicím národním sebeuvědoměním a sebevědomím v souvislosti

⁷⁶ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 273.

⁷⁷ Hannah Arendtová, *Původ totalitarismu I–III* (Praha: Oikoymenh, 1996), 574–75.

s prožitým traumatem holocaustu a vznikem židovské státnosti. Proto se mohli lehce stát nepřítelem z mnoha propagandisticky uchopitelných, byť vzájemně často protichůdných důvodů – nepřítelem vnitřním (v podobě „odrodilých kosmopolitů“ či „buržoazních nacionalistů“) i nepřítelem vnějším (v podobě mezinárodního sionismu). Stalinský antisemitismus měl tedy rovněž významný propagandistický rozměr.

Stalinský antisemitismus byl velmi umně dávkován a přetrvávající protižidovské resentimenty ve společnosti, silné zejména na linii bývalého pásu židovského osídlení, byly drženy pevně na uzdě. Počátkem roku 1953, v rámci hysterie, kterou rozpoutal případ lékařů, hrozilo, že by se oba tyto proudy mohly prolnout a přerůst do podoby masového protižidovského násilí, což by zřejmě otráslo základy celé sovětské říše a jejího sociálního uspořádání. Než k tomu však mohlo dojít, byla kampaň (ať už na Stalinův pokyn nebo v důsledku jeho smrti) zastavena. Důsledky stalinského antisemitismu se však projevovaly ještě v následujícím období a vyústily v podobě exodu sovětských Židů do Izraele a Spojených států v sedmdesátých letech 20. století se všemi vnitřními i zahraničněpolitickými důsledky.⁷⁸

Je zřejmé, řada významných aspektů stalinského antisemitismu dosud nebyla plně objasněna. Zdánlivě podrobně prozkoumaná a archivními materiály doložená historie vztahu sovětského režimu k Židům v pozdně stalinském období tak překvapivě vykazuje řadu bílých míst a měla by být nadále analyzována, a to zejména v širším kontextu mocenských transferů na nejvyšší úrovni.

---

⁷⁸ Medvedev, *Stalin i jevrevskaja problema*, 277.